

18. Ulomci oboda zdjele datirani u 3./2. st. pr. Kr. s urezanim grafitom ΙΔ. (Šešelj, L., *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, Zadar 2010., str. 93.)
19. Ulomak oboda čaše ili male zdjelice datiran u 3.-1. st. pr. Kr. s urezanim grafitom ΔΙΟΜ. (Šešelj, L., *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, Zadar 2010., str. 100.)
20. Ulomak poluloptaste duboke zdjele izradene od tvrde gline s urezanim posvetnim natpisom ΔΙΟΜΗΔΙ ΔΩΡΟΝ. (Šešelj, L., *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, Zadar 2010., str. 112.)

Domagoj Grečl

Rimska religija do dolaska kršćanstva

Pax deorum

O rimskoj religiji, koja je nastala po grčkim uzorima, postoji doista bogata literatura. Najvažniji su autori Marko Terencije Varon i Marko Valerije Flak koji, nažalost, nisu potpuno očuvani, ali imamo mnogo podataka iz njihovih djela kod Ovidija (*Fasti*), Plutarha (*Αἰτίαι Ῥωμαϊκά*), Aula Gelija, Seksta Pompeja Festa (samo u izvatku Pavla Đakona), te Servijeve, Makrobijeve i Augustinove komentare uz Vergilija. Ovamo možemo ubrojiti i brojne bilješke iz povijesti religije kod Livija i Dionizija Halikarnasana. Nešto je tekstova sačuvano u kulturnim pjesmama Arvalske braće i Salijaca (*carmen Arvale* i *carmen Saliare*). Također su očuvana djela o kulturnim svečanostima, npr. *ludi saeculares* u doba Augusta, Klaudija, Septimija Severa.

Rimljani su se držali *najpobožnijim ljudima*. Od te je činjenice Polibije (usp. »Povijest« 6, 56) načinio paradoks: da su *pobožniji od bogova*. Rimljani su savjesno razlikovali praznovjerje od čarobnjaštva. Riječ *religio* možemo definirati ili kao obvezu saveza između boga i čovjeka (*religāre*) ili kao savjesno izvršavanje vjerskih obreda (*relegere*). Danas držimo to drugo objašnjenje ispravnim. Prema silama koje vladaju svijetom odnosio se Rimljanin s puno poštovanja; nije im pokušavao nauditi čarolijom, nego ih udobrovoljiti molitvama. Rimljani su nastojali očuvati *pax deorum* (naklonost bogova), povoljan sporazum između bogova i države, odnosno tu naklonost vratiti u prijašnje stanje ako bi po nepovoljnim znamenjima vidjeli da se bogovi srde. Rimljani, kao ni Grci, nisu baš prihvaćali štovanje bogova u životinjskom obliku; egipatski teriomorfizam izazivao je kod njih gnušanje. Suprotno Grcima, nisu bili skloni prikazivati bogove u ljudskom obličju. Grčki antropomorfizam, iako je prodro u rimsku likovnu umjetnost i literaturu, nije se na području Rima mogao probiti, npr. Vesta nije u svome hramu imala kulturni kip, a stari vjerski obredi (*Forficidia*, *Parilia*, *Robigalia*...) nisu po svojoj prirodi imali antropomorfne naslovnike. Rimljani su zamišljali svoje bogove kao sile koje njima vladaju i s kojima mogu biti u prijateljskim odnosima. Radilo se o mnoštvu božanskih bića koja su prilično neodređeno označena kao lari i penati. U ranije doba Rimljani poznaju nekoliko velikih bogova: *Iuppiter*, *Mars*, *Quirinus*, *Vesta*. Nalazimo katkad i božanske parove, npr. *Liber—Libera*, *Pomo—Pomona*, koji nisu bračni par nego utjelovljenje dva nadopunjujuća aspekta iste funkcije. Taj rimski politeizam tek je u kasnije doba prešao, pod utjecajem strane filozofije ili teologije, u panteizam ili u monoteizam. Rimska predodžba tuđega dualizma poznata je kao kult Mitre.

Umrli su za svaku funkciju ponajprije *di parentes* za čije umirivanje služi *Parentalia*. Zanimljivo je da za mane i lemure ne postoji singularan oblik, tj. ne radi se nikad o individualno determiniranom umrlom ili utvari. Po rimskom vjerovanju mrtvi miruju u grobu ili lutaju zemljom. Zemlja (*Tellus*), koja je načinjena božanstvom, nije štovana kao kozmičko božanstvo nego kao božica plodnosti. Čini se da je u Rimu u VI. st. pr. Kr. vladala etrurska dinastija koja je i u religiji ostavila tragove. Nekoliko božanstava u najstarijem kalendaru nosi etrurska imena: *Saturnus*, *Volcanus*, *Volturnus*, *Iuturna*; kapitolijsko trojstvo Jupiter—Junona—Minerva načinjeno je prema etrurskom uzoru: etrursko porijeklo sibilskih knjiga moglo bi se dokazati.

U Augustovo je doba stara nacionalna religija oslabila i ostarjela: mnogi su stari bogovi pali u zaborav, mnogi su hramovi propali. Snaga okupljanja religije misterijâ odvrćala je duhove i srca od tradicijske vjere. August stoga pokušava obnoviti nacionalnu religiju. Opet je uredio ili sagradio osamdeset dva hrama, podigao je ugled svećeničke službe: on je sam augur, kvindecimvir, pontifik, kasnije *pontifex maximus*; oživio je mnoga propala bratimstva i kolegije (*Arvales*, *Titii*, *Fetiales*, *Salii*). Sekularne je igre svetkovao s velikim sjajem; promicao je kult određenih bogova zaštitnika cara i njegove porodice: *Venus Genetrix*, *Mars Ultor* i prije svega *Apollo*. Promicao je štovanje apstrakcija, slavio je mnoge moralne ideale i političke ciljeve: *Felicitas*, *Iustitia*, *Pax*, *Providentia*, *Pudicitia Augusta*, *Securitas* itd.

Od Augusta se širi novi kult, kult cara. Car u Rimu postaje tek nakon smrti bog — apoteoza. Poslije se išlo tako daleko da je car još za života čašćen kao bog: u III. st. taj je razvoj dovršen. U provincijama je kult cara povezan s božicom Romom (*Dea Roma*). Rim je ostavio provincijama slobodu da časte svoje posebne bogove, npr. *Belenus*, *Vintius* ili *Noreia*, koji nisu romanizirani. I rimski vojnici zazivali su pojedine keltske i germanske bogove, npr. *Matres*, *Campestres*, *Suleviae* i prije svega *Epona*. U Rimu i u cijelom Carstvu našle su orijentalne religije plodno tlo: *Isis*, *Osiris*, *Serapis*, *Atargatis*, *Tanit*, *Mithras*. Ti su kultovi bili privlačniji i uzbudljiviji od starih rimskih obreda. No poganstvo je s vremenom kretalo k monoteizmu te je svaki od velikih bogova težio da potisne ostale. Nastojanjem cara Elagabala, Aurelijana i napokon Julijana postao je *Sol Invictus* najviši bog te je potisnuo Jupitera kao kralja bogova i zaštitnika Carstva. Ako napomenem da je kult Sunca bio jedan od manjih kultova staroga Rima, to nam pokazuje da je duh prvotne rimske religije propao već davno prije pobjede kršćanstva.

Niti u jednoj religiji nije kult imao takvo značenje kao u rimskoj. Molitva nije magična nego religiozna. Obredi su označavali prijelaz iz jedne etape ljudskoga života u drugi: obredi rođenja, vjenčanja i *talassio*¹; tužaljke, pokop i *pompa funebris*. Najvažnija rimska proročišta jesu *Antium* i *Praeneste*. Rim praktički nije poznavao bogom nadahnute vidioce (*vates*); mantiku su po nalogu magistrata odnosno Senata objavljivali auguri i haruspici, a sibilске su knjige tumačili i ispitivali kvindecimviri.

¹ *Talassio* (Talasije) je senator za koga se, po priči, u sabinskoj otmici otela lijepa djevojka i čije se ime zbog toga upotrebljavalo kao sretan svadbeni pozdrav.

Bogoslužni su čini privatni ili javni. Žrtva je središte bogoslužnoga čina. Može biti nekrvna ili se žrtvovala životinja. Bogovima su se žrtvovali mužjaci, a božicama ženke. Vrsta životinje bila je propisana, npr. Jupiteru bik, Junoni krava, Martu svinja, ovca ili bik, Liberu jarac. Prije molitve mora se čovjek očistiti. Svećenici nisu nikada činili kastu. Među njima je bila vrlo stara, ali ne u pravom značenju, odgovarajuća hijerarhija: 1) *rex sacrorum*, 2) *flamen Dialis*, 3) *flamen Martialis*, 4) *flamen Quirinalis*, 5) *pontifex maximus* (taj je posljednji u historijsko vrijeme bio poglavar rimske religije). Tri najvažnija kolegija jesu: *pontifices*², *augures* i *quindecimviri*; *septemviri epulones* i *fetiales* imali su samo podređenu ulogu. Etrurski haruspici bijahu manje cijenjeni. Za provođenje određenih ceremonija postojala su takozvana bratimstva: *fratres Arvales*, *Luperci*, *Salii*, *sodales Titii*. Kult cara učinio je nužnim osnivanje brojnih svećeničkih staleža: *sodales Augustales*, *Claudiales*, *Flaviales*, *Titiales*, *Hadrianales*, *Antoniniani*. *Curiones* su obavljali vlastiti kult — kuriju (*curia*). Druge svećeničke službe jesu: *rex Nemorensis*, *sacerdotes Laurentes Lavinates* i *sacerdotes Victoriae*; svećenički su pomoćnici: *aedituus*, *camilli*; kultni pribor: *albogalerus*, *galerus*, *apex*, *virga*, *lana*, *infula* i *vitta*, te *acerra*, vijenac, *pulvinar*, *verbena*.

Pored četrdeset pet starih javnih svetkovina dolazi i mnogo spomen-dana vladarskoga kulta. Velik broj kultova sastojao se iz igara koje su se bogovima na čast održavale puku za zabavu: igre u cirku i *pompa circensis*, *ludi scaenici*, igre u amfiteatru, borba gladijatora i naumahije, agon.

Dvanaest olimpskih bogova

U rimskoj su religiji znatnu ulogu igrali rodovski kultovi. Porodica je postala osnovna društvena jedinica. Taj je proces našao svoj odraz i u religiji. Svaka je porodica imala svoje svetinje, svoje bogove zaštitnike, svoj kult. Središte toga kulta bilo je ognjište; pred njim je *pater familias* vršio sve obrede. Kao čuvari kuće štovani su penati. Oni su stanovnici kuće. Izvan kuće o porodici se brinu lari. Svaki član porodice imao je svoga genija. Genija oca porodice (*genius familiae* ili *genius domus*) štiju svi ukućani. Mati porodice pak imala je svoju unonu. Junona je uvodila nevjestu u kuću, ona je majci olakšavala porodaj. Svaka je kuća imala mnoštvo božanstava koja je čuvaju. Osobito značenje stekao je bog vrata Jan koji je čuvao ulaz u kuću. Porodica se brinula o umrlim precima. Predodžbe o zagrobnom životu nisu bile razvijene kod Rimljana. Poslije smrti ljudski duh i dalje živi u istom grobu u koji je stavljen pepeo umrloga. Umrli preci o kojima se brinu njihovi potomci bili su dobra božanstva — mani. Ako se potomci ne bi brinuli o pokojnicima, oni su postali zle i osvetoljubive sile — lemuri. Genij kuće, penati i lari, mani i lemuri jesu bezlične sile, duhovi o kojima ovisi blagostanja

² Riječ *pontifex* često se tumači kao »graditelj mostova«. Međutim, to jest bez sumnje složenica od *pons* i korijena *fac-* (*facere*). No *pons* ovdje ne znači »most«, nego »staza, put« (grč. *πάτος*, stsl. *pontъ*). Dakle, *pontifex* znači »koji krči, utire put«.

nje porodice i na koje se može utjecati molitvama i prinošenjem žrtava. Rimski vjerski obredi i običaji sadrže u sebi čitav niz zabrana, npr. bogoslužju Silvanu nisu mogle prisustvovati žene, a na praznik Dobre Božice (*Bona Dea*) nisu puštani muškarci. I uz svećeničke dužnosti bile su vezane razne zabrane, npr. Jupiterov flamin nije smio gledati oružanu vojsku te nositi prsten i pojas. Neki su se prekršaji kažnjavali smrću, npr. zavjet djevičanstva djevica vestalki. Kult se sastojao od prinošenja žrtava u životinjama i biljnim plodovima, od molitava i specijalnih ritualnih radnja. Bogu je prinošena određena žrtva i on je bio dužan ispuniti molitvu. Molitve su se sastojale od mnogo riječi jer se željelo predvidjeti sve slučajeve kako se bogovima ne bi dala mogućnost da traže preko obećanoga; npr. trebalo se reći »primi na dar ovo vino koje ti prinosim«, da slučajno bog ne bi pomislio kako mu se obećava sve vino što se nalazi u podrumu.

Zanimljiva je legenda koja govori kako se Numa Pompilije pogađao s Jupiterom.

»Prinijet ćeš mi za žrtvu glavu«, zahtijeva Jupiter.

»Vrlo dobro«, odgovorio je kralj, »dobit ćeš glavicu luka koji ću smjesta iščupati iz svoga povrtnjaka.«

»Ne, ja podrazumijevam nešto ljudsko.«

»Dobro, dobit ćeš ljudsku kosu.«

»Ali, ne, ja hoću nešto živo.«

»U redu, na sve to dodat ćemo jednu malu ribu.«

Jupiter je prasnuo u smijeh i na sve je pristao.³

U Rimu dakle nije postojalo profesionalno svećenstvo zatvoreno u poseban stalež. Religija s državom čini cjelinu. Svećenici su službene osobe koje vrše određene funkcije. Oni su udruženi u posebna bratimstva. Religija nije bila odvojena od političkoga života. Svi najviši magistrati imali su ove ili one vjerske funkcije. Iako svećeništvo kao stalež nije postojalo, naročito je bio važan kolegij pontifikâ koji se sastojao od tri a kasnije od šest članova. Njihov je poglavar bio veliki pontifik. On je u vjerskom pogledu bio tako reći *pater familias* rimske države. Veliki se pontifik savjetovao s kolegijem pontifika. Živio je u kući koja je, prema legendi, bila dvor Nume (*Regia*). Pontifikat je bio usko povezan s aristokracijom i zastupao je njezine interese. Godine 300, po zakonu braće Ogulnijâ (*lex Ogulnia*), pontifikat je bio otvoren i za plebejce; ipak, prvi pontifik plebejac bio je imenovan tek 252. g. pr. Kr. Ostatak kraljevske vlasti održao se u tituli *rex sacrorum*; to je u prvom redu bio svećenik Janov, i bio je uvijek patricij. Svećenici hramova nosili su naziv flamin. Kolegij fecijalâ brinuo se o čuvanju i provođenju fecijalnoga prava (*ius fetiale*), tj. o provođenju svih obreda i običaja koji se tiču međunarodnih odnosa. Velik su ugled uživale svećenice božice Veste (*virgines Vestales*). Poseban kolegij (najprije dva, kasnije deset članova) rukovao je Sibilnim knjigama. Pored toga postojao je kolegij augurâ. Auguri su bili svećenici-pretkazivači. Dugo su vremena auguri birani iz redova patricija, a tek po zakonu braće Ogulnijâ dobili su plebejci pristup u kolegij augurâ.

³ Prepričano prema Plutarhu, Numa 15.

Rimljani su uvodili grčke bogove, pri čemu su zadržali njihova imena ili su ih pak identificirali s određenim rimskim božanstvima. Na kraju je grčki olimpski panteon stekao službeno priznanje. Među dvanaest olimpskih bogova ubrajani su: Jupiter (grč. Zeus), Junona (Hera), Neptun (Posejdon), Minerva (Atena), Mart (Ares), Venera (Afrodita), Dijana (Artemida), Vulkan (Hefest), Vesta (Hestija), Merkur (Herms), Cera (Demetra) i Apolon (štovan je pod istim imenom). I prikazivanje bogova u ljudskom obliku došlo je iz Grčke. S grčkim kultom i prikazivanjem bogova širi se i grčka mitologija. Pojavljuju se ekvivalenti grčkim božanstvima, npr. muza — kamena, Pan — Silen... Ni Grčka ni Rim ne poznaju svećeničku kastu ni vjerske dogme. Helenizacija rimske religije nije značila prijelaz u drugu vjeru; to je bilo prilagodavanje rimskih pojmova novim uvjetima života i novom pogledu na svijet.

Pred kraj Republike tradicionalna religija nije više igrala svoju raniju ulogu. Porođični su kultovi vršeni više po tradiciji nego iz iskrenoga uvjerenja. Prodiru raznovrsni mistični kultovi s Istoka, npr. grčko-trački kult Dionisa..., čak i judejskoga Jahve.

Augustov principat donosi neke promjene. Restauriraju se stari hramovi i podižu novi. Obnavljaju se stari običaji i svetkovine. Naprotiv, istočni kultovi imali su mnogo pristaša u nižim i srednjim klasama stanovništva. August je priznavao grčka božanstva i stare grčke vjerske običaje, ali nije volio istočne kultove. Veća počast ukazuje se zaštitnicima julijskoga roda: Martu, Apolonu i Veneri. Zidaju se hramovi i slave kultovi tih božanstava. Propagira se misao o nastupanju novoga vijeka. To se najjasnije vidi u sekularnim igrama g. 17. pr. Kr. Svetkovalo se tri dana i sve se odlikovalo izvanrednom veličanstvenošću. Posljednjega dana održano je svečano bogoslužje na Palatinu gdje se nalazio Augustov dvor. Nakon prinošenja žrtve Apolonu i Dijani pjevao je zbor mladića i djevojaka himnu koju je sastavio Horacije. U himni se slavila veličina Rima, najboljega grada na svijetu, te se govorilo o nastupanju novoga vijeka koji obilježava trijumf najboljih ljudskih svojstava: vjernosti, časti, stida i junaštva. Također se u himni slavila Augustova vanjska i unutrašnja politika.

Godine 12. pr. Kr. August je svečano izabran za velikoga pontifika i tako je postao priznati poglavar rimske religije. U Rimu i Italiji slavljen je Augustov genij, i to zajedno s najviše cijenjenim porodičnim božanstvima — larima. To je svakako utjecaj helenističkih monarhija čije je iskustvo i primjer postalo uzor za službenu ideologiju Rimskoga Carstva. Vjernost Augustu učvršćivana je posebnom zakletvom: zaklinjalo se Jupiterom, Zemljom i Suncem i samim Augustom da će se činiti samo dobro Augustu i njegovu potomstvu i prizivale su se svakojake nesreće na glavu onoga tko prekrši taj zavjet.

U I. i II. st. po. Kr. sve se više šire istočni kultovi. Osobito je bio popularan kult Velike Majke. Od vremena Sule prodiru i kult maloazijske božice Ma koju Rimljani štiju pod imenom svoje stare božice rata Belone. I njezine obrede prati velika ekstaza. Od sirske kultove bio je raširen kult velike božice *Atargatis* (Αταργάτις). No zajedno sa sirske vjerskim sistemima širi se i judejska religija. U II. st. pr. Kr. dolazi iz Egipta

kult Izide i Serapisa. Neko je vrijeme bio zabranjen, ali Kaligula podiže Izidi hram na Martovu polju.

Kao što je naprijed spomenuto, August nastoji obnoviti stara svetišta iz ruševina i drevne obrede spasiti od zaborava. Grade se nove palače i hramovi usporedo s obnavljanjem starih. No glavno mjesto (pored Foruma, Kapitolija, Palatina...) graditeljske obnove bilo je Martovo polje (*campus Martius*) na kome je August sazidao nov veličanstven grad. Tamo su prevladavala religijska zdanja; tamo nije bilo restauriranja: sva su svetišta bila nova. August je izgradio žrtvenik Augustova mira (*ara Pacis Augustae*) zatim žrtvenik Fortune Povratnice (*ara Fortunae Reducis*) te mauzolej za cara i njegovu porodicu (*mausoleum Augusti*)...

Državna religija koja je prevladavala u cijelom Carstvu odnosila se na dvoje: na samoga cara i na trojstvo Jupiter—Junona—Minerva, koji su štovani na Kapitoliju. U Italiji u prva tri stoljeća još živi stari oblik religije koji nikad nije izumro: domaći kult genija, lara i penata koji štite život i napredak kuće i porodice. Od bogova su u narodu vrlo omiljeni Fortuna i Merkur. Obraćaju se i božanstvima koja utjelovljuju apstraktnu ideju, npr. *Abundantia*, *Annona*, *Iustitia*, *Salus*.

August je pokušao naći religiozne argumente monarhističke vlasti. U Egiptu je npr. izgrađen hram u Augustovu čast — *Καϊσάρειον*, u Pergamu je podignut hram Romi i Augustu. August je bio *Σωτήρ, Κτίστης, Ἐλευθέριος*. Imperator je bio *δεσπότης τῆς οἰκουμένης, Ἥλιος τοῦ κόσμου*, on se nazivao sinom boga (υἱός τοῦ θεοῦ), a zatim i bogom (θεός). Centralna vlast, po pravilu, nije se miješala u religiozni život ni građana ni seljaka. U epohi formiranja države religija je bila jedan od važnijih oblika službene ideologije. Bogovi nisu nalagali robovima da se pokoravaju svojim gospodarima — motiv koji je poslije postao jednim od vodećih u kršćanskoj literaturi.

Propast rimske religije znači i propast rimske moći. No glavni elementi žive i dalje u rimskoj Crkvi. Simbolički se to vidi u tome što je vrhovni svećenik (= papa) ujedno i biskup Rima.

* * *

Poslije Milanskoga edikta kršćanstvo polako postaje od progonjene religije — vladajuća religija. Carstvo priznaje kršćanstvo ne samo za ravnopravnu religiju već i za jedinu istinsku religiju. Crkva s vremenom postaje velika socijalna snaga.

Pregled rimskih božanstava

Iuppiter — vrhovno božanstvo rimske religije, najviši bog italskih naroda, prastaro božanstvo neba. Kad je identificiran sa Zeusom, držali su ga sinom Saturnovim i Opinim, koji su izjednačeni s Kronom i Rejom. Poznatiji su Jupiterovi epiteti: *Tonans* (Gromovnik), *Fulgurator* (koji šalje munje), *Pluvius* (daje kišu), *Liber* (davalac plodnosti), *Victor* (daje pobjedu u boju), *Stator* (zaustavlja bijeg), *Feretrius* (Pljenonoša; njemu rimski vojskovođa prinosi na dar oružje oteto u boju), a *Iuppiter Latiaris* štovan

je na Albanskoj gori. Zajedno s Martom i Kvirinom činio je Jupiter poznatu arhaičnu trijadu, a od etrurskoga vremena javlja se novo, kapitolijsko trojstvo: *Iuppiter Optimus Maximus—Iuno—Minerva*. Jupiter je vrhovni bog rimske države, Junona i Minerva igrale su samo sporednu ulogu kao gradska božanstva; Junona je prije svega zaštitnica žena, a Minerva obrtnika. Jupiteru je posvećeno više svetkovina: 19. kolovoza — *Vinalia rustica*, 11. listopada — *Meditrinalia* (slavio se kraj berbe grožđa), 23. travnja — *Vinalia priora* (u grad se unosilo i točilo prevrelo vino od prošlogodišnje berbe), 5. srpnja — *Poplifugia* i 24. veljače — *Regifugium*.

Kapitolijski Jupiter štovan je u svim provincijama. Tamo su građeni hramovi u čast velike trijade. U najstarije doba nije u Jupiterovim svetištima bilo kulturnih statua: Jupiter je simboliziran svetim kamenom. Prva kulturna statua u kapitolijskom hramu (čiji je autor Vulka iz Veja) bila je načinjena od pečene zemlje i prikazivala je Jupitera kao bradatoga muškarca koji u desnoj ruci drži munju; o praznicima je lice statue premazivano crvenom bojom. Kasniji prikazi Jupitera nastali su pod utjecajem grčke ikonografije, po uzoru na prikazivanje Zeusa: s munjom, skeptrom ili orlom u ruci.

Iuno — žena Jupiterova, božica Mjeseca i porođaja, zaštitnica braka i pokroviteljica udanih žena. S vremenom je postala i božica obitelji i zaštitnica cijele rimske države. Kad je izjednačena s Herom, smatrali su je kćerju Saturnovom i sestrom svoga muža. I ona ima brojne epitete: *Lucina* (označava Junonu kao božicu koja dijete dovodi na svjetlost dana), *Pronuba* (Djeveruša, zaštitnica nevjestâ), *Iuga* (zaštitnica braka), *Domiduca* (koja odvodi vjericu u muževljev dom), *Cinxia* (koja privodi nevjestu bračnoj postelji), *Caprotina* (kao božica plodnosti; svetkovina 7. srpnja — *Nonae Caprotinae*), *Sospita* (zaštitnica pri porodu), *Moneta* (Opominjačica; kad je na Kapitolij, gdje je bio njezin hram, prenesena kovnica novca, prozvan je kovani novac po njoj moneta), *Populona* (koja umnožava narod), *Iuno Regina* (Kraljica; suprug joj je *Iuppiter Rex*) i *Iuno Sororia* (božica početka svakoga mjeseca).

Prikazivanje Junone uvjetovano je njezinim epitetima: kao *Lucina* okružena je djecom ili je s dojenčecom u rukama, kao *Regina* prikazivana je s velom na glavi i skeptrom, paterom i munjom u rukama, a Junona *Sospita* u Lanuviju ima kozje krzno oko glave i na ramenima te štiti i koplje.

Minerva — božica razuma, zaštitnica vještina i umjetnosti. Primljena je u kapitolijski hram k Jupiteru i Junoni jer je izjednačena s Paladom Atenom. Po priči, njezin je kip, *Palladium* (koji se čuva u Vestinu hramu), donio Eneja iz Troje. Njezin je kult došao u Rim zajedno s velikom etrurskom trijadom (Jupiter—Junona—Minerva). Od davnina su je štovali Falisci, naročito u gradu Falerijima. Prema shvaćanjima širokih narodnih masa, Minerva je zaštitnica zanatlija i učenika. Njezini najvjerniji štovatelji bili su postolari, tkalci, drvodjelje, pjesnici, liječnici, plesači i svirači trube i frule. Osim hrama na Kapitoliju, gdje je Minerva štovana uz Jupitera i Junonu, imala je hram na Celiju (*Minervium*), gdje je štovana pod imenom *Capta*. U doba Republike podignut

joj je hram i na Eskvilinu kao zaštitnici liječnika (*Minerva Medica*). Heleniziranoj božici, koja je primila funkcije božice Atene, podigao je Pompej hram na Martovu polju, a Domicijan, koji je sebe proglasio božičinim sinom, posvetio joj je dva hrama: na Palatinu i na Nervinu forumu.

Likovna umjetnost prikazuju Minervu po uzoru na božicu Atenu.

Ianus — božanstvo italskih naroda, jedno od najstarijih i najvećih božanstava u Rimu i Laciju; bog svih prolaza, javnih i kućnih vrata, čuvar vratâ (*ianua*) te ulaska i izlaska. Njegov ga je kip prikazivao kao vratara (*ianitor*) s dva lica koja su gledala na suprotne strane te s ključem i štapom u ruci. Kao bog ulaska štovao se i kao bog početka uopće i prvi se spominjao kod svih molitava i žrtava. Njemu je posvećen i početak dana i mjeseca, a njegov mjesec (*Ianuarius*) postao je prvi mjesec u godini. Glavna mu je svetinja bio prastari prolaz kod Foruma kojem bi se vrata na početku rata otvorila, a u miru su bila zatvorena. Drugo je mjesto njegova štovanja bio brežuljak *Ianiculum* gdje su bile utvrde za tibersku luku. S vremenom su prvotne Janove funkcije zaboravljene te on postaje čuvar svijeta i cijeloga svemira, svestvoritelj, otac bogova i ljudi (*Ianus Pater*). Njemu je posvećena svetkovina *Agonium*, 9. siječnja, kad je prvak rimskih svećenika (*rex sacrorum*) žrtvovao Janu ovna.

Najstariji prikaz Jana s dva lica nalazio se na republikanskom novcu. Kako su se na Volujskom trgu (*forum boarium*) nalazila vrata sa četiri prolaza, Jan je katkad prikazivan sa četiri lica (*Ianus quadrifrons*). Na starijim primjercima novca Jan je prikazan s bradom, a kasnije ima bezbrado, mladenačko lice.

Diana — italska božica plodnosti, materinstva i divljači. U Rimu je postala zaštitnicom žena i robova. Kad je izjednačena s Artemidom, primila je i njezina svojstva kao božica mjeseca i lova. Prvotne Dijanine funkcije lakše možemo vidjeti u njezinim kultovima izvan Rima. U Kampaniji je štovana *Diana Tifatina*, gospodarica šume u blizini Kapue i zaštitnica lova. Poznato je njezino svetište bilo u Ariciji pokraj maloga jezera Nemi. Tamo se o njezinu kultu brinuo svećenik, kralj šume (*rex Nemorensis*). Preuzimanje te svećeničke službe povezano je sa zanimljivim običajem: svaki je novi svećenik, pošto bi ubrao granu s određenoga drveta, morao ubiti svoga prethodnika, uvijek budnoga i spremnoga na obranu. Taj se običaj objašnjava predanjem da je Aricijska Dijana ustvari Tauridska Artemida kojoj su godile ljudske žrtve. U Rimu je Dijana imala svetišta na Aventinu, a u njezin hram, koji se nalazio između Viminala i Eskvilina, imale su pristup samo žene.

U likovnoj umjetnosti lik je božice Dijane heleniziran. Njezina kulturna statua u hramu na Aventinu rađena je po uzoru na statuu Efeške Artemide. Ukratko, prikazivana je prema ikonografskim obrascima grčke umjetnosti: bilo da je prikazana u kratkoj tunici i s lukom, bilo s bakljama i zmijama u rukama.

Mars — pored Jupitera najznačajnije italsko i rimsko božanstvo. U Italiji je štovan pod raznim imenima: Mavors kod Latina, Mamers kod Osaka i Sabinaca, Marisl kod

Etruraca, Maurte u Tuskulu i Marmar ili Marmor u Arvalskoj pjesmi. Mart je vođa u ratu i zaštitnik seoskoga rada. Dok je u početku bio sunčani bog kome je posvećen mjesec *Martius*, poslije je postao ratni bog te je izjednačen s grčkim Aresom. Mart je u prvom redu bog rata (*Mars Gradivus*), ali ga je seosko stanovništvo smatralo božanstvom zemljoradnje i stočarstva (*Mars Pater*). Središte njegova kulta u Rimu nalazilo se izvan grada, na Martovu polju. Simboli su mu sveta koplja (*hastae Martis*) i sveti štitovi (*ancilia*), a od životinja posvećeni su mu vuk (*lupus Martius*), djetlić (*picus Martius*) i bik (*bos arator*). U njegovoj pratnji, kao boga rata, nalaze se *Pavor* (Strah), *Palor* (Bljedilo), te personifikacije vojničkih vrlina: *Honos* (Čast) i *Virtus* (Hrabrost). Ima više svetkovina u njegovu čast: *Equirria* (27. veljače i 14. ožujka), *Quinquatrus* (19. ožujka) i *Tubilustrium* (23. ožujka i 23. svibnja). S njim je povezana i svetkovina *agonium Martis* (17. ožujka) te dvije svetkovine u listopadu: *equus October* (15. listopada) i *Armilustrium* (19. listopada). August je u Martovu čast podigao dva hrama: manji Martu Osvetniku (*Mars Ultor*), što je kaznio Cezarove ubojice, i veliki hram u središtu novosagrađenoga Foruma.

U likovnoj umjetnosti Mart je prikazivan kao grčki Ares: najčešće sa šljemom na glavi te kopljem i mačem u rukama. Jedino je Mart Osvetnik prikazan kao zrelo bradati muškarac u legionarskoj uniformi.

Venus — italska božica cvjetanja prirode, vrtova i drveća, od starine je božica proljeća i ljubavi, izjednačena s grčkom Afroditom. Po svom sinu Eneji i unuku Julu štovana je kao pramati (*Venus Genetrix*) rimskoga naroda i julijanskoga roda.

U Rimu su joj sagrađena dva hrama: jedan na Kapitoliju i jedan ispred Kvirinalskih vrata. Poslije, g. 114. pr. Kr., podignut joj je i treći hram povodom incesta triju vestalki; tamo je Venera štovana pod imenom *Verticordia*. S vremenom je Venera dobila nove funkcije: diktator Sula, koji je sebe smatrao božičinim ljubimcem, uveo je kult Venere kao božice sreće (*Venus Felix*), a Pompej joj pridodao i funkcije pobjedničke božice (*Venus Victrix*).

Vesta — božica domaćega ognjišta i hrane koja se na njemu priprema, prije svega kruha. Posebno su je štovala domaćice, mlinari i pekari. Izjednačena je s grčkom Hestijom. Čuvarica je kućnoga života na ognjištu; štovala se zajedno s kućnim penatima, a kao zaštitnica državnoga života — u hramu blizu Foruma zajedno s državnim penatima.⁴ Njezino je štovanje, kako se govorilo, uvedeno iz Lavinja kamo je Eneja donio vatru s ognjišta i trojanske penate. Božica se štovala pod simbolom vječne vatre koja bi se obnavljala 1. ožujka. Ako bi se vatra sama utrnula, to je bio loš znak. U Vestinu je čast slavljena 9. lipnja svetkovina *Vestalia*. O Vestinu hramu brinuo se vrhovni svećenik i vestalke: najprije dvije, kasnije četiri, a u historijsko vrijeme šest vestalki.

⁴ Hram božice Veste nalazio se na Forumu južno od Regije; to je bio okrugli hram i stan vestalki (*atrium Vestae*).

Vestalke su birane među djevojčicama od šest do deset godina. Njihova je služba najprije trajala pet, a kasnije trideset godina. Dok je trajala služba, morale su čuvati djevičanstvo, ali su se po isteku službe mogle udati. Njihova je glavna briga bila održavanje vječne vatre. Ako bi se vatra ugasila krivnjom vestalke, kažnjavali bi je šibanjem; ako bi koja vestalka prekršila zavjet nevinosti, bila bi živa zakopana. Na čelu vestalki nalazila se velika vestalka (*virgo Vestalis maxima*). Vestalke su nosile bijelu odjeću i češljale su kosu na poseban način.

Zanimljivo je da je na spomenicima likovne umjetnosti prikazivano samo pet vestalki, jer se pretpostavljalo da jedna uvijek ostaje pokraj državnoga ognjišta.

Volcanus (Vulcanus) — italski bog vatre, u prvom redu vulkanske. Od najstarijih vremena imao u Rimu svoga svećenika i posebnu svetkovinu — *Volcanalia*. Ta je svetkovina padala u doba najvećih ljetnih vrućina, 23. kolovoza, kada prijete opasnosti od požara. Na slobodnom prostoru posvećenom Vulkanu (*area Volcani, Volcanal*) žrtvovane su sitne ribe iz Tibera koje su žive bacane u vatru. Kad se Vulkan izjednačio s Hefestom, postao je bog kovačkoga umijeća (*Mulciber*). Hram mu je bio izvan grada na Martovu polju.

U historijsko doba Vulkan je bog koji u prvome redu štiti od požara. Poslije velikoga Neronova požara naredio je Domicijan da se u svim dijelovima grada postave Vulkanu žrtvenici na kojima su žrtvovani riđe tele i vepar. U legendama Vulkan je otac Kaka i Servija Tulija.

Mercurius — bog trgovine, zaštitnik trgovaca; izjednačen s grčkim Hermom. Njegovo se ime ne spominje u najstarijem rimskom kalendaru svetkovina niti ima tragova njegova kulta kod ostalih staroitalskih plemena. Hram mu je podignut g. 495. pr. Kr. izvan gradskih zidina u blizini Velikoga cirka. Kasnije, pod grčkim utjecajem, Merkur postaje i vodič duša (psihòpomp). Pred kraj Republike i u vrijeme ranoga Carstva nije Merkur samo zaštitnik trgovaca i putnika (*Viator*), već i božanstvo koje štiti pojedince i cijelu državu (*Domesticus, Victor*). On postaje genij mora (*Pacifer*) i osvjetnik Cezarov. Smatran je i obnoviteljem rimske države.

Na novcu iz IV. st. pr. Kr. prikazan je Merkur kao golobradi mladić s putničkim šeširom na glavi. Poslije je prikazivan s kesom i kaducejem u rukama (*Caducifer*), katkad i s rogom obilja, a pored njega su pijetao, kornjača i ovan.

Saturnus — staroitalski bog; u Rimu štovan kao božanstvo sjetve i zaštitnik svih poljoprivrednih radova. Kasnije je, pod grčkim utjecajem, izjednačen s Kronom i povezan s Ocem Ditom (*Dis Pater*), bogom Podzemlja, kao i raznim božanstvima zemlje, u prvom redu s božicom Opom. Jedan je od starijih i manje poznatih bogova rimske religije, a bio je vjerojatno agrarni bog prije nego je postao gradski bog. Saturn je Opin suprug i Jupiterov otac. Kad ga je Jupiter protjerao, došao je u Lacij gdje ga je Jan primio te se naselio

⁵ *Cacus* — Vulkanov sin, čudovište koje živi u pećini na Aventinu, ubija sve prolaznike i pustoši okolinu.

na Kapitoliju i stanovnicima donio blagoslov poljodjelstva. Držalo se da je za vrijeme njegove vladavine bio zlatni vijek na čiju se uspomenu slavila svetkovina *Saturnalia* (17. prosinca) koja se slavila kojekakvim raspuštenim zabavama: prestao bi svaki rad i svako neprijateljstvo, robovi bi bili slobodni i kod gozbe bi ih dvorili gospodari. Taj antički karneval bila je jedna od najomiljenijih poganskih svetkovina sve do vremena kršćanstva.

Saturnov hram, podignut g. 497. pr. Kr. na podnožju Kapitolija, ubraja se u najstarija svetišta u Rimu. U njemu je čuvana državna blagajna (*aerarium Saturni*). Njegova kulturna statua izrađena je po uzoru na grčkoga Krona: prikazan je sa srpom u ruci, a noge su mu bile uvijene vunanim trakama koje su odmotavane jedino u vrijeme Saturnalija.

Consus — jedno od najstarijih božanstava rimskoga panteona, bog Podzemlja i žitnih ambara. Kao agrarno božanstvo Konzo je povezan s božicom Opom. Agrarnog je karaktera i njegova svetkovina *Consualia* (21. kolovoza i 15. prosinca). Tu je svetkovinu ustanovio Romul. Priča se da su u dane Konzualija dogodila otmica Sabinki.

Konzo je identificiran s Posejdomom Hipijem (Ποσειδών Ἴππιος). Budući da je riječ *consus* pogrešno dovedena u vezu s *consilium*, nazivali su ga *deus consiliorum*. Njegov žrtvenik u Velikom cirku bio je pokrit zemljom; samo za vrijeme Konzualija žrtvenik bi se otkopao. Njegova žena *Ops Consiva* božanska je zastupnica obilja plodova (kasnije se stopila s Rejom i držala za ženu Saturnovu).

Faunus — staroitalsko božanstvo prirode, zaštitnik pastira i seljaka, njihovih stada i njiva. Kao čuvar stadâ zvao se *Lupercus* (koji odvraća vukove), kao bog prorok – *Fatuus*. Kasnije je Faun izjednačen s grčkim Panom. Kao što je pored Pana bilo Paniskâ, tako se držalo da ima više Faunâ koji su se zamišljali kao obijesna bića i noćni napasnici. Faunova je svetkovina *Lupercalia* (15. veljače). Luperkalije su obdržavala dva svećenička zbora sastavljena od Fabijâ i Kvintilijâ: *Luperci Fabiani* i *Luperci Quintiliani*, kojima su kasnije dodani *Luperci Iulii*. Pošto su žrtvovali jarce, trčali bi luperci, odjeveni samo pregačom od jarčje kože, iz prastare Faunove svetinje, *Lupercal*, oko staroga palatinskog grada po ulicama udarajući one koje su sreli remenjem skrojenim od kože žrtvovanih jaraca. Pored Fauna štovalo se i žensko božanstvo s jednakim značenjem: *Fauna* ili *Bona Dea*. Svetkovinu su svetkovale vestalke i najodličnije rimske žene, no muškarci nisu smjeli biti nazočni.

Prvo Faunovo svetište izgradio je Euandar na sjeverozapadnom podnožju Palatina.

Liber (Liber Pater) — staroitalsko božanstvo, bog plodnosti, posebno vinove loze. Njegov je simbol falos. U kultu je povezan s Liberom (*Libera*) s kojom čini jedan od najstarijih božanskih parova rimske religije. Liber je najprije samostalno božanstvo plodnosti, a zatim je asimiliran s Jupiterom (*Iuppiter Liber*) i poistovjećen s Dionisom. Njegov je glavni praznik *Liberalia* (17. ožujka) označen već u Numinu kalendaru. Kad je po nalogu sibilskih knjiga za vrijeme gladi g. 496. pr. Kr. prenesen u Rim kult grč-

⁶ Luperkal je pećina Faunova na Palatinskome brijegu gdje je, po priči, vučica došla Romula i Rema.

ke božanske trijade: Demetre, Dionisa i Kore, ta je trijada štovana u Rimu pod imenima staroitalskih bogova Cerere, Libera i Libere. Povezivanjem s Dionisom postao je Liber u prvom redu bog vinove loze i vina. Na izmaku Republike i naročito u carsko doba raširile su se misterije božanstva *Liber Pater* (koji je izjednačen s Bakhom) na području cijeloga Carstva.

Kao ni ostala staroitalska božanstva, ni Liber nema svoj mit. Njegova je ikonografija istovjetna s likovnim prikazima grčkoga Dionisa. Najčešće je prikazivan kao golobradi mladić s vinovom lozom, tirsom i paterom.

Ceres — staro rimsko božanstvo plodnosti; poistovjećena je s grčkom božicom Demetrom. Njezino se ime povezuje s *creāre, crescēre* (= stvarati, rasti) te pokazuje da je ona gospodarica žetve i svih zemaljskih plodova. Ona je božica braka, a daje ljudima i zakone. U mitu je Cerera Saturnova i Opina kći, Jupiterova i Plutonova sestra i Prozerpinina majka. U Rimu se slavila po grčkome obredu. Stari Lacij nije poznao Cererin kult. Bogoslužje je uvedeno g. 496. pr. Kr. u vrijeme gladi zajedno s Dionisovim i Persefoninim kultom po nalogu sibilskih knjiga. Cerera je igrala i važnu političku ulogu: ona je zaštitnica plebsa i njihovih službenika; zato su se o njezinu kultu i svetkovini (*Cerealia*, 19. travnja) brinuli plebejski edili. S Liberom i Liberoṃ tvori trijadu (Cerera—Liber—Libera).

U likovnoj je umjetnosti Cerera prikazana s atributima koji upućuju na njezin htonski ili na agrarni karakter (žitno klasje, mak, jabuka, kalatos).

Silvanus — zaštitnik šuma, vrtova, polja i stada; kao i Faun imao je pratiocice – *Silvani*. Često je poistovjećivan s Faunom ili Panom. Silvan je bog lova i zaštitnik seoskih posjeda (*Silvanus vilicus*). Svaki su posjed, kako se vjerovalo, čuvala tri Silvana: *Silvanus domesticus* — koji se brine o kući, *Silvanus agrestis* — koji bdi nad stadima, i *Silvanus orientalis* — koji čuva međe. Kao stanovnik mračnih šuma Silvan plaši ljude i ugrožava život roditelja.

U likovnoj umjetnosti Silvan je prikazivan kao snažni bradati muškarac sa šišarkama bora u dugoj kosi. Najčešće je gol s kozjim krznom prebačenim preko desnoga ramena. U skutu ponekad nosi šišarke, jabuke i grožđe, a u ruci voćarski nož, pastirski štap ili granu bora. Često se kraj njegovih nogu nalazi pas.

Picus — sin Saturnov; kao otac Faunov primio je i njegova svojstva.

U mitu je Pik prastari kralj Lacija, Saturnov sin i otac laurentskih kraljeva: Fauna i Latina. U njegovu raskošnom dvoru, punom oružja i ratnoga plijena, ustoličivani su kraljevi. Pik je bio oženjen božicom Pomonom ili nimfom Kanentom. Voljela ga je i Kirka, ali kad je Pik prezreo njezinu ljubav, čarobnica ga je pretvorila u djetlića.

⁷ Htonski = koji pripada zemlji, grč. χθόνιος.

⁸ Κάλαθος = košara, košarica (za cvijeće, voće, vunu i sl.).

Feronia — stara italska božica izvora i šuma, štovana u srednjoj Italiji i Etruriji, posebno u Kapeni gdje je bio njezin najpoznatiji i najvažniji kult. Tamo je ona imala okrugli hram zajedno s bogom Soranom. Taj su hram, koji je bio poznat po bogatstvu, opljačkali Kartažani za vrijeme Drugoga punskog rata. Feronijin je sin Erul, kome su bila darovana tri života.

Flora — jedno od najstarijih italskih božanstava, božica cvijeća i proljeća. U Rimu joj je bio posvećen hram u blizini Velikoga cirka, a o njezinu se kultu brinuo poseban svećenik.

Kad je Junona, ljuta zbog rođenja Minerve iz Jupiterove glave, poželjela da sama od sebe rodi dijete, dobila je od Flore cvijet čiji dodir osigurava materinstvo. Tako je Junona rodila Marta, po čijem je imenu, u spomen na to čudno začće, nazvan prvi mjesec proljeća.

Pomona — božica plodnoga drveća i voćaka. Bilo joj je posvećeno svetište (*Pomonal*) na putu između Rima i Ostije. O njezinu se kultu brinuo poseban svećenik (*flamen Pomonalis*).

U mitu je Pomona lijepa drijada koja je živjela u Laciju u vrijeme kralja Proka. S najvećom je revnošću nje govala plodonosno drveće i sve je vrijeme posvetila svojim voćnjacima. Voćke je ogradila kako bi ih zaštitila od grubih ljudi, a njezina jedina radost bilo je drveće povijeno od tereta jesenskih plodova. Mnogi su bili u nju zaljubljeni, ali ih je ona sve odbijala, čak i boga Vertumna. Da bi zadobio ljubav lijepe drijade, Vertumno se pred njom pojavljivao u raznim likovima: kao žetelac, vrtlar, orač, ratnik i ribar. Pomona je ostajala ustrajna u svojoj čednosti, čak i kad joj je bog, u liku iznemogla starca, savjetovao da se uda i preporučivao joj Vertumna za supruga. Tek kad se Vertumno pred njom pojavio u blistavoj ljepoti svoje mladosti, Pomona je odlučila da mu pokloni ljubav i da se za njega uda.

Vertumnus (*Vortumnus*) — etrursko božanstvo čiji je kult prenio u Rim sabinski kralj Tit Tacije. Vertumno je bog promjena u prirodi, prije svega smjene godišnjih doba (*annus vertens*); on čini da drveće donosi više plodova i štiti zemlju od poplava. Budući da je njegovo ime izvedeno od riječi *vertēre* (= okrenuti, preobraziti), pripisivana mu je sposobnost da se pretvara u razna bića. Kao lijep mladić zadobio je ljubav božice Pomone.

Vertumnu je g. 264. pr. Kr. podignuto svetište na Aventinu. Njegova brončana statua stajala je u Rimu u etrurskome kvartu.

Pales — božica pašnjaka i pastira, čuvarica stada. Svetkovina *Palilia* (u kalendari se naziva i *Parilia*) slavila se 21. travnja.

Maia — staroitalska božica prirode, u prvom redu plodne zemlje i biljaka. Spominje se kao Faunova kći i Vulkanova supruga. Pod utjecajem mita o Hermovoj majci Maji (Maia) povezana je s Merkurom.

Vacuna — sabinska božica koja je u Rimu identificirana s Viktorijom, Minervom, Belonom, Dijanom ili Venerom. Toj su božici posvećeni gajevi kod Reate i Velinsko-ga jezera, a žrtve su joj prinošene poslije završetka poljskih radova i po povratku vojske iz rata. Stoga je Vakuna smatrana božicom odmora i dokolice.

Terminus — božanstvo granica staroga Rima i privatnih posjeda. Kult Termina uveo je u Rim kralj Numa ili Tit Tacije. Najstarije kultno mjesto toga boga nalazilo se u celi Jupiterova hrama na Kapitoliju. Terminu u čast slavljena je 23. veljače svetkovina *Terminalia*. Privatne ceremonije vršene su kraj međa koje su razgraničavale posjede, a službena žrtva prinošena je najprije na granicama staroga Rima a kasnije samo na jednome mjestu, kod šestoga miljokaza Laurentinskoga puta.

Tellus (Tellus Mater) — božanstvo zemlje, u prvom redu božica zasijanih njiva, sjetve i žetve. Na svetkovinu *Fordicidia* (15. travnja) žrtvovane su joj steone krave (*fordae boves*).

Njezin je kult u Rimu veoma star, ali joj je prvi hram podignut tek g. 296. pr. Kr. Pod grčkim utjecajem Telura je poistovjećena s Gejom i Demetrom.

Camenae — nimfe koje su štovane zajedno s Egerijom u svetom gaju kod Kapenskih vrata. Kralj Numa, po Egerijinu savjetu, posvetio je kamenama spomenuti gaj i jednu edikulu. Tamo su kamenama prinošene na žrtvu voda i mlijeko. Kamene su kasnije, pod utjecajem grčke literature, poistovjećene s muzama.

Egeria — italska božica izvora, u kultu povezana s Dijanom iz Aricije. Egerijino svetište u Rimu nalazilo se pored Kapenskih vrata u podnožju Celija. Žene su joj prinosile žrtve da bi im olakšala porođaj.

Egerija je bila ljubavnica ili supruga rimskoga kralja Nume. Na ponoćnim sastancima u Aricijskoj šumi ona je poučavala Numu kako da štuje bogove i upravlja narodom. Poslije Numine smrti povukla se u Ariciju gdje je prolila toliko suza da ju je božica Dijana iz samilosti pretvorila u izvor.

Carmenta (Carmentis) — arkadska nimfa i proročica, kći boga rijeke Ladona, Eudandrova majka ili supruga. Zahvaljujući svome proročkom daru koji se izražavao preko magijskih pjesama (*carmen*), nazvana je Karmenta. Ona je jedno od najstarijih božanstava rimskoga panteona; imala je svetište blizu Kapitolija te posebnoga svećenika koji se brinuo o njezinu kultu. Između južne padine Kapitolija i Tibera nalazila su se dva Karmentina žrtvenika. Kad je Senat zabranio ženama vožnju kolima po gradu, Rimljanke su se, u znak prosvjeda, uzdržavale od bračnih dužnosti sve dok spomenuta zabrana nije ukinuta. Poslije toga događaja Karmenta je tako obilno obdarila rimske matrone djecom da su joj one podigle nov žrtvenik.

⁹ *Cella* — udubina u hramu u kojoj se nalazio kip božanstva kome je svetište bilo posvećeno.

¹⁰ *Aedicula* — maleno svetište, kapelica.

Svetkovina božice Karmente, *Carmentalia*, svetkovana je 11. i 15. siječnja, u dane punoga Mjeseca.

Iturna — staroitalska božica izvora i zdravlja, štovana najprije kao nimfa jednoga hladnog izvora u blizini Lavinija. Ona je Voltturnova kći, Janova supruga i Fontova majka. Neki pripovijedaju da je ona Daunova kći i da se sa svojim bratom, rutulskim kraljem Turnom, borila protiv Eneje. Juturnu je volio Jupiter, ali ga je ona uporno izbjegavala. U znak svoje velike ljubavi bog joj je dodijelio vlast nad svim vodama Lacija.

Kad je Latinski savez izgubio vodeću ulogu u Laciju, Juturnin je kult prenijet u Rim gdje je ona štovana pokraj izvora na Forumu nedaleko od Vestina hrama i svetišta Kastora i Poluksa. U službenom kultu Juturna je štovana tek od vremena Prvoga punskog rata, i to kao božica zdravlja. Bio joj je posvećen hram na Martovu polju.

Tiberinus (Pater Tiberinus) — bog rijeke Tibera kome je bilo posvećeno svetište na Tiberskome otoku.

Tiberin se pojavio pred Enejom sa zelenim plaštem na leđima i vijencem od trske na glavi da ga utješi i da mu prorekne budućnost. Rekao je junaku da se ne boji predstojećega rata s Turnom, da će latinsko polje postati njegova nova domovina i da će u Laciju podići grad u kome će se završiti svi njegovi jadi. Kasnije, kad je Ilija rodila božanske blizance Romula i Rema i kad je po Amulijevoj naredbi bačena u Tiber, Tiberin se smilovao na mladu ženu i uzeo je za suprugu.

Neptunus — jedno od najstarijih rimskih božanstava, bog tekuće vode koja osigurava plodnost zemlje. Stoga su njegovu svetkovinu, *Neptunalia*, označenu već u najstarijem rimskom kalendaru, svetkovali u prvom redu zemljoradnici. Ta se svetkovina slavi u vrijeme najvećih vrućina, 23. srpnja, kad se smanjuju riječni tokovi i presušuju izvori. Taj starorimski Neptun nije imao nikakve veze s morem. Tek kasnije Neptun je poistovjećen s grčkim Posejdomom, tj. postaje bog mora i prekomorske trgovine. U kultu je Neptun povezan s božicama Salacijom i Venilijom, ali se o tim božicama malo zna. Kad je Neptun poistovjećen s Posejdomom, božica Salacija je identificirana s Amfitritom.

Godine 206. pr. Kr. podignut je Neptunu hram u blizini Velikoga cirka, a drugi hram sagradio je Agripa g. 25. pr. Kr. na Martovu polju. U doba Carstva imao je Neptun određenu ulogu u službenome kultu.

Orcus — rimski bog Podzemlja i smrti. Rano je poistovjećen s grčkim Hadom pa se zbog toga spominje kao Prozerpinin suprug i Jupiterov i Neptunov brat. Često je smatran i demonom smrti koji surovo napada ljude; svoje žrtve hvata rukama ili kliještima, a zatim iz proždire.

Dis (Dis Pater) — rimsko božanstvo Podzemlja koje je rano poistovječeno s Hadom. Dis Pater je u kultu povezan sa Saturnom i zato mu je sagrađena kapela pored Saturnova žrtvenika u podnožju Kapitolija. Tom je božanstvu podignuto i svetište u blizini

ni Velikoga cirka. U vrijeme Prvoga punskog rata, g. 249. pr. Kr., slavljen je u Tarentu zajedno s Prozerpinom. U čast tih dvaju božanstava priređene su tarentske igre koje su kasnije prerasle u igre kojima je obilježavana stoljetnica (*ludi saeculares*). Kult Dita ponovno je oživio pred kraj paganzima.

Lara — kći boga rječice Alme. U Rimu su je štovali pod imenima (*Dea*) *Muta* i (*Dea*) *Tacita*.

Lara je brbljiva lacijska nimfa. Jupiter je volio nimfu Juturnu, ali je ona uporno odbijala njegovu ljubav. Da bi slomio njezinu upornost, Jupiter je pozvao sve nimfe, povjerio im svoju strast i zamolio ih za pomoć. Nimfe su obećale ocu bogova da će mu pomoći pri otmici Juturne; samo je Lara odmah pohitala da obavijesti Juturnu i Junonu u Jupiterovim namjerama. Zbog te izdaje Jupiter je Lari iščupao jezik, a zatim je naredio Merkuru da je odvede u Podzemlje. Na putu u carstvo mrtvih Merkur je silovao brbljivu nimfu.

Mania — mračna staroitalska božica, majka, manâ, larâ ili larvâ. Kasnije je manija postala strašilo u rimskim dječjim bajkama. Ime je dobila po lutkama od vune (*maniae*) koje su uoči svetkovine Kompitalija vješane u kapelama larâ. Te su lutke možda zamjena za ljudske žrtve koje su nekad prinošene toj božici.

Libitina — božica veselja (*Venus Libitina*) i smrti; izjednačila se s Persefonom. U njezinoj su se svetinji čuvala pogrebne sprave.

Od stranih bogova čije je bogoslužje prihvaćeno nepromijenjeno na prvom je mjestu **Apollo** koji je u Rimu prisutan već od V. st. pr. Kr. Došao je kao bog očisnik i liječnik (ἄλεξικακος) u vrijeme Tarkvinija Superba, kad se pitalo delfsko proročište. Apolon zauzima značajno mjesto u rimskoj religiji. Njegov je kult prenijet u Rim već pred kraj Kraljevstva posredovanjem Etrurije ili grčkih kolonija, najvjerojatnije Kume. U republikanskom periodu isključivo je štovan kao bog zdravlja (*Apollo Medicus*, *Apollo Paeon*).

August je iznova podigao njegovo bogoslužje jer je držao da je njegovom pomoći pobijedio kod Akcija. Apolonov je hram na rtu Akciju bio ukrašen dijelom plijena i tamo su obnovljene svećane igre. Sam August smatran je njegovim sinom i zemaljskom reinkarnacijom. I na Palatinu je August izgradio sjajan hram g. 28. pr. Kr. U tome glasovitom Apolonovu hramu bila su remek-djela umjetnosti, a uza nj knjižnica, latinska i grčka. Bez obzira na kasnije povezivanje Apolona s Vejovisom i orijentalnim solarnim božanstvima, on je i u doba Carstva u prvom redu štovan kao bog zdravlja.

Aesculapius — bog liječnik; doveden je g. 293. pr. Kr. iz Epidaura za neke kuge po uputi sibilskih knjiga. Hram mu je bio na Tiberskome otoku.

Rimska likovna umjetnost oslanja se na tradicionalne uzore. Lik Eskulapa sve se više približava liku Zeusa, naročito u prikazivanju kose.

Hercules — jedno od najsloženijih božanstava u rimskoj religiji. Iako su vrlo slična predanja o Herkulu s grčkim mitovima o Heraklu, kultovi toga boga imaju neke

originalne crte koje nisu ni u kakvoj vezi s grčkim herojem. Kult grčkoga Herakla prenijet je u Rim posredovanjem grčkih kolonija ili preko Etruraca. U Rimu je Herkulu bilo posvećeno više svetišta. U samom je gradu njegov kult službeno potvrđen tek g. 339. pr. Kr. kad je Herkulu, Dijani i Apolonu priređena gozba (*lectisternium*). Njegovo svetište na Aventinu, izvan gradskih zidina, podigli su grčki trgovci vjerojatno već u V. st. pr. Kr. Prvo službeno Herkulovo kultno mjesto u Rimu — Veliki žrtvenik (*ara maxima*) — spominje se tek g. 312. pr. Kr. u vezi s odlukom Apija Klaudija koji je nastojao privatni kult zamijeniti državnim.

Prikazi Herkula u likovnoj umjetnosti jesu brojni i redovito inspirirani likovima Herakla. Pojedini rimski imperatori — Komod, Aleksandar Sever, Maksimilijan — često su prikazivani u liku Herkula, odnosno s njegovim atributima.

Grčki bogovi koji nisu imali odgovarajućega italskog boga jednostavno su uzajmljeni: oni su zadržali svoje grčko ime u više ili manje promijenjenom obliku. Dioskuri **Castor** i **Pollux** imali su u početku Republike svoj hram kod Foruma jer su u bitki na jezeru Regilu (g. 496. pr. Kr.) Rimljanima pomogli i javili pobjedu u Rimu. Oni su u prvome redu zaštitnici muškaraca — konjanika i pomoraca. Žene nisu imale nikakva udjela u njihovu kultu.

Kastor i Poluks prikazani su najčešće kao konjanici koji kopljima uništavaju neprijatelje. Iznad njihovih glava katkad je prikazana zvijezda (*lucida sidera*) koja pomaže pomorcima.

Magna Mater — naziv je za kretsku mati bogova Reju, kćer Uranovu u Gejinu, ženu Kronovu, koja je rano izjednačena s azijskom Kibelom (*Cybele*). Velika Majka je vrhovno žensko božanstvo štovano pod raznim imenima na cijelom Mediteranu i Bliskom istoku. Pred kraj Drugoga punskog rata, po nalogu sibilskih knjiga, fetiš Velike Majke (crni meteorski kamen) prenijet je s najvećim počastima iz Pesinunta u Rim. Taj je fetiš čuvan u svetištu božice Viktorije sve dok nije Velikoj Majci sagrađen hram na Palatinu. Kult Velike Majke je maloazijsko-frigijskog porijekla; o njemu su se brinuli svećenici koji su po jednoj rijeci u Maloj Aziji nazivani gali. Oni su u povorci prolazili ulicama Rima, plesali su uz zaglušujuće zvuke cimbara i timpana, a zatim su u zanosu sami sebe ranjavali. U doba Republike nisu rimski građani sudjelovali u tome orgijastičkom kultu već jedino u ritualu kupanja kultne statue Velike Majke u rijeci Almonu, pritoku Tibera. Tek u doba Carstva mogli su rimski građani stupiti u red njezinih svećenika.

U likovnoj umjetnosti Velika je Majka najčešće prikazivana na prijestolju koje je okruženo lavovima.

Isis — egipatsko božanstvo štovano i u rimskome svijetu. Ona je majka cijele prirode koja upravlja sjajnim nebom, blistavim morem i mračnim podzemljem. Izida neprekidno održava ljudski rod, pomaže smrtnicima, tješi nesretnike kao majka, stišava sve oluje, otklanja nesreće i raspleće zamršeno tkanje sudbine. Na Siciliji je štovana već od V. st. pr. Kr.; preko Velike Grčke njezin je kult prenijet najprije u Kampaniju,

a odatle u Rim gdje je posvjedočen u II. st. pr. Kr. U Rimu je njezin kult bio najprije na lošem glasu i država ga je u nekoliko mahova pokušavala suzbiti strogim mjerama.

Zanimljiv je slučaj koji se dogodio za vrijeme cara Tiberija u Izidinu hramu, o kome pripovijeda židovski povjesničar Josip Flavije (»Židovske starine« 18, 65—80):

Rimski vitez Decije Mund zaljubio se u lijepu ali kreposnu Paulinu, ženu Saturninovu. Kako Paulina nije odgovarala na Mundovo udvaranje i kako je nije mogao pridobiti ni za kakve novce, on se odlučio ubiti. No njegova oslobođenica Ida odvrtila ga je od samoubojstva. Otišla je k Izidinim svećenicima moleći ih za pomoć i obećala im je nagradu. Ida je naime znala da Paulina silno obožava Izidu. Paulinu dakle posjeti Izidin svećenik i objavi joj da je u nju zaljubljen psoglavi bog Anubis i da je zove na noć u Izidin hram. Paulina sva sretna, s pristankom svoga muža, odjuri u Izidin hram gdje se cijele noći gostila i zabavljala s Anubisom, tj. preodjevenim Mundom: bila je naime noć, a sva su svjetla bila prigušena.

Trećeg dana nakon toga sretne se Mund s Paulinom i reče joj: »Paulina, prištedjela si mi mnogo novca, a ipak sam od tebe dobio ono što sam žarko želio, istina ne kao Mund, već kao Anubis.« Paulina shvati što joj je Mund rekao i sve kaže mužu koji ode k caru Tiberiju. Razgnjevi se Tiberije: Izidine svećenike i Idu da razapeti na križ, poruši Izidin hram, božičin kip baci u Tiber, a Munda progna.

Izidini su misteriji tajno održavani po cijeloj Italiji; tek u vrijeme Kaligule toj je egipatskoj božici podignut hram na Martovu polju izvan gradskih zidina. Vladari flavijevske dinastije, posebno Domicijan, štovali su Izidu i od njihova vremena njezin kult uzima sve više maha, da bi u III. stoljeću dostigao vrhunac i u Rimu i u provincijama.

Izida je igrala veliku ulogu i u životu Apuleja. On je potjecao iz Madaura (*Madauros*; danas M'Daourouch) u Africi, bio je bogat i obrazovan, živio je u Rimu i Grčkoj, ali se konačno vratio u Afriku. Oženio se bogatom udovicom čija ga je razočarana rodbina optužila da ju je osvojio magijom. Pred sudom u Sabrati g. 158/159. on je održao obrambeni govor (*Apologia*) u kojem je jasno rekao da on doduše nije kriv, ali da vjeruje u magiju i da nju pretpostavlja i kod drugih. Apulej je napisao roman »Metamorfoze« (poznat pod imenom »Zlatni magarac«) koji je dorastao Petronijevu »Satirikonu«. Junak je magijom pretvoren u magarca, ali ga izbavlja Izida koja ga prati kroz život i čuva od njegovih seksualnih apetita. Izida traži od svojih sljedbenika čistoću, ne isključivo obožavanje. Sljedbenik Izide mogao je istodobno sudjelovati u oficijalnome državnom kultu ili kultu zajednice, isto tako i u carskome kultu. U tome se Izidin kult razlikuje od druge dvije orijentalne religije: judaizma i kršćanstva, koje su isključivale obožavanje drugih bogova.

U likovnoj umjetnosti Izida je prikazivana s nizom egipatskih elemenata (sistrum u ruci, kruna s rogovima govečeta i Sunčevim diskom), ali je božica odjevena u grčko-rimsku odjeću, na grudima zavezana u čvor, od koje pada istaknut nabor. U Pom-

¹¹ *Sistrum* — instrument u obliku obruča s metalnim prutićima i praporcima na kome se glas izvodi drmanjem; zvečka, čegrtaljka (upotreba kod starih Egipćana pri službi božici Izidi).

pejima, Herkulaneju i Rimu otkrivene su freske na kojima su prikazane scene iz Izidina kulta i mita.

Osiris — egipatsko božanstvo. Oziris je glavni bog Egipta i genij Nila, muž Izidin; ubio ga je i raskomadao brat Tifon. Njegov je kult prodro u Rim potkraj Republike.

Serapis — egipatsko božanstvo. Njegov je kult dospio u Rim već u Sulino doba, ali nije odmah postao popularan. Kaligula g. 38. na Martovu polju gradi veliki hram Izide i Serapisa.

Mithras — perzijsko božanstvo svjetlosti. Mitrina religija nije bila prihvaćena u Grčkoj. Tek u vrijeme Rimskoga Carstva zahvatio je Mitrin kult cijeli antički svijet. Mitri su se molili kao personifikaciji Nepobjedivoga Sunca (*Sol Invictus*). Kult perzijskoga boga širili su po gradovima trgovci s Istoka, a u graničnim područjima — Orijentalci u rimskim legijama. Pristaše Mitrine religije bili su i robovi i oslobođenici. Njegov su kult već u drugoj polovini II. st. prihvatili i najviši slojevi rimskoga društva, a svoj je vrhunac dostigao sredinom III. st. Imperator Komod bio je posvećen u Mitrine misterije, a u Karnuntu je nađen natpis iz koga se vidi da su Dioklecijan, Galerije i Licinije obnovili Mitrino svetište.

Iako mitraizam ima brojne dodirne točke s kršćanstvom, Katolička ga crkva ne priznaje, dapače osuđuje ga. Kršćanstvo je od mitraizma preuzelo neke značajke, npr. krštenje, potvrdu, pričest. A postoje i neke sličnosti Mitrina kulta s kršćanstvom: već pri Mitrinu rođenju pastiri mu ukazuju poštovanje; kad je nastupio veliki potop, čovjek koga su odabrali bogovi izgradio je lađu i spasio se od te nesreće; svojim vjernicima Mitra postavlja zakone visoke moralnosti i od njih zahtijeva najveću čistoću, askezu i čednost, a zauzvrat im obećava ljepši život poslije smrti, ponovno rađanje i uskrsnuće; na obredima se jeo posvećeni kruh i pilo vino pomiješano s vodom...

Genii — personifikacija duše stvari, osnovni principi života jednoga čovjeka, naroda, kolektiva ili mjesta, najspiritualnije i najmoralnije u bogovima, ljudima i stvarima. U rimskoj religiji i najveća božanstva imaju svoga genija. Augustov genij, a poslije i geniji drugih careva štovali su se javno. Geniji su se pridijevali mjestima, trgovima, cestama, kazalištima, kupalištima..., a iznad svih je Genij rimskoga naroda (*Genius populi Romani*). Genijima se žrtvovalo vino, cvijeće, kolači i tamjan, a samo izuzetno — svinja. Svaki čovjek i svaka stvar ima svoga genija, i ukoliko su ličnosti ili predmeti značajniji, utoliko se više njihov genij približava božanstvu. Budući da se geniji rađaju istodobno kad i čovjek ili u trenucima nastanka zajednice, oni su brzo prerasli u neku vrstu domaćih bogova čija je glavna funkcija da očuvaju opstanak porodice i generacija, a time i cijele ljudske rase. Osnovni je simbol te ideje bračna postelja koja i sama ima svoga genija i koja je često nazivana *lectus genialis*. Geniji su uvijek shvaćani isključivo kao muški principi života i vjerojatno su, u biti, diviniziran falos. Žene nemaju svoga genija, već samo junonu. Postupno su geniji približeni manima, pa su

smatrani besmrtnim elementom u čovjeku. Po učenju Katoličke crkve funkciju osobnoga genija ima anđeo čuvar.

Domaći geniji često su prikazivani u obliku zmije, a rjeđe u liku čovjeka odjevenog u togu, s paterom i rogom obilja u rukama.

Iunones — duhovi čuvari zaštitnici ženâ. Kao što svaki muškarac ima svoga genija, tako svaka žena ima svoju junonu, tj. apstraktan pojam nazvan po Junoninu imenu. Junona stoji nasuprot geniju.

Fortuna — staroitalsko božanstvo blagostanja, plodnosti prirode i ženâ (*Fors Fortuna, Fortuna muliebris*). U Rimu je ta božica štovana kao božanstvo sreće, a kasnije je poistovječena s grčkom božicom Tihom. Utemeljitelj njezina kulta u Rimu bio je Servije Tulije, za koga se pripovijeda da je bio Fortunin miljenik. Kao božanstvo koje određuje ćudi sredine Fortuna je prizivana pri najrazličitijim poduhvatima, pa je zbog toga nazivana raznim imenima. Fortuni je bio posvećen velik broj hramova, kako u Rimu, tako i po cijeloj Italiji. Njezin najstariji hram u Rimu nalazi se na Volujskome trgu preko puta svetišta Majke Matute (*Mater Matuta*). Najpoznatiji hramovi nalazili su se na Kvirinalu i u blizini Pompejeva kazališta. Fortuna štovana u Prenesti (*Fortuna Praenestina*) ima izuzetne odlike i smatrana je Jupiterovom prvorođenim kćeri; ona je božica prirode i zaštitnica majki i djece. U Anciju je u prvome redu štovana kao božica polja i pomorstva, a na Siciliji, u Sirakuzi, kao zaštitnica grada. *Fortunae* su također duhovi čuvari.

U likovnoj umjetnosti Fortuna je najprije prikazivana s velom preko glave i u nabranoj haljini. Pod utjecajem ikonografije božice Tihe dobila je Fortuna rog obilja kao stalni atribut, a kasnije i ostale simbole promjenjivosti sudbine: točak, kormilo i globus. Prikazivana je u stojećem ili sjedećem stavu, često slijepa. Kad su egipatski kultovi uvedeni u Rim, Fortuna je povezana s božicom Izidom u novo sinkretističko božanstvo *Isis Fortuna*, ili Ἴσις Τύχη. Ta je božica prikazivana s lotosovim cvijetom na glavi i sistrumom u ruci.

Penates — bogovi koji borave u kućnim ostavama i štite porodicu (*Penates familiares*), kao i cijelu rimsku državu (*Penates publici*). Kao čuvari porodičnoga ognjišta povezani su s larima, a kao zaštitnici države — s božicom Vestom. To je skupina božanstava različitih imena koja se brine o napretku i dobru kuće. Zbog toga njihov broj nije utvrđen i svaka je porodica, po slobodnom izboru, svrstavala određena božanstva u tu grupu. To su najčešće Vesta, Jupiter, Fortuna i Merkur, koji, u parovima, čine grupu kućnih penata. Penati su najprije štovani u privatnom kultu, a tek od vremena Carstva — i u službenom. Njihov je žrtvenik domaće ognjište. Pri svakom objedu i pri svakom značajnijem događaju u porodici prinošena je na ognjištu žrtva domaćim penatima. Penati su zajedno s larima štovani u posebnim kućnim kapelicama (*lararium, sacrarium, sacellum, aedicula*). U službenoj religiji središnji kult državnih penata nalazio se u hramu božice Veste. U tu grupu penata svrstavana su sva božanstva koja se brinu o dobrobiti države.

Kult Veste i državnih penata prenesen je u Rim iz Lavinija i Albe Longe, gradova koji su smatrani maticama Rima. U Rimu je postojalo samo jedno skromno svetište penata ispod Velije, koje je tek August obnovio. Kastor i Poluks, koji su štovani kao državni penati, imali su kultne statue u tome svetištu. Ostalim penatima nisu posvećivane statue; njihovi simboli čuvani su u najsvetijem, skrivenom dijelu Vestina hrama (*di magni*) i kao takvi poistovječeni su sa samotračkim Velikim Bogovima. Vjerovalo se da je njihov kult prenesen sa Samotrake u Troju i da ih je Eneja odatle prenio u Italiju.

Lares — prvobitno božanstva plodnih njiva, a kasnije zaštitnici domaćih ognjišta (*Lares familiares*). Početkom proljeća prizivani su da osiguraju bogatu žetvu. Njihova najstarija kulturna mjesta nalazila su se na slobodnom prostoru, najčešće na međama koje razgraničavaju posjed. Tu su se nalazile njihove kapele s onoliko ulaza koliki je bio broj međusobno razgraničenih posjeda. Već od sredine II. st. pr. Kr. lares su, kao zaštitnike plodnih njiva, štovali u prvom redu robovi jer su obogaćeni zemljoradnici odselili u gradove; na taj je način kult lara povezan s domaćim ognjištem i oni su postali zaštitnici svih važnijih događaja u kući (rođenje, svadba, smrt, duža putovanja). Osim domaćih lara, u privatnom i službenom kultu štovani su i lari koji brane kućna vrata i štite cio grad (*Lares praestites*). Pod nadzorom su lara i svi putovi na kopnu i moru (*Lares viales, Lares permarini*). Lari su prisutni i u svim bitkama, pa su stoga smatrani zaštitnicima rimske vojske (*Lares militares, Lares marini*). Emilije Regil je poslije pobjede nad Antiohom zavjetovao g. 190. pr. Kr. svetište larima na Martovu polju. Kad je g. 7. pr. Kr. Rim administrativno podijeljen na 265 četvrti (*vici*), svaka je od njih dobila i posebnu kapelu lara; u tim je kapelama uz lare štovan i imperatorov genij.

U likovnoj umjetnosti lari su najčešće prikazivani kao mladići obučeni u široku prepasanu tuniku koji u lijevoj ruci drže kupu, a u desnoj rog obilja. Često su prikazivani u pokretu, kao plesači, s paterom i ritonom u rukama.

Di Manes — duše mrtvih, dobre i čiste, izjednačene s bogovima. Stoga se na nadgrobnim spomenicima u doba Carstva susreću posvete Bogovima Manima (*Dis Manibus*). Vjerovalo se da je kult mana ustanovio kralj Numa; njima su prinošene žrtve o svetkovini mrtvih — *Feralia*, 21. veljače.

Od mana su se razlikovale *larvae*, ružne i mršave sablasti, duše pokojnika koje noću lete i na raskršćima nanose ljudima zlo. Larve su srodne manijama kojima dokinje plaše djecu, a katkad se poistovjećuju i s lemurima. Vjerovalo se da duše dobrih ljudi odmah poslije smrti postaju lari, a zlih — larve. Te sablasti prouzrokuju ludilo te muče i mrtve i žive.

Noćna su strašila bili *lemures* koje su odvrćali noćnim očišćavanjem. Lemuri su sjene pokojnika koje se u određene dane vraćaju na zemlju da bi živima nanijele razna zla. Slični su larvama, ali su od njih manje zastrašujući. U njihovu čast svetkovana je 9., 11. i 13. svibnja svetkovina *Lemuria*. Vjerovalo se da u te dane duše umrlih napuštaju Podzemlje i da se vraćaju u svoje domove. Trećega dana svetkovine, u ponoć, domaćin kuće, bosonog, pošto bi oprao ruke, devet je puta baca oza sebe crni prah i

pritom govorio: »Ovo bacam da otkupim sebe i svoje!« Zatim bi ponovno prao ruke i istjerivao iz kuće duše predaka snažno udarajući u brončane predmete. Na svetkovinu Lemurija nisu obavljena vjenčanja, a svi hramovi bili su zatvoreni.

Rimske svetkovine

Rimske svetkovine (*feriae*) ne pripadaju ljudima već bogovima: to su dani kada radovi miruju bogovima u čast. Rimske *feriae* mogli bismo usporediti sa židovskim šabatom ili s kršćanskom nedjeljom.

U starome rimskom kalendaru, koji se pripisuje Numi, navodi se 45 javnih svetkovina (*feriae publicae*). Upozorio bih da, s izuzetkom 24. veljače (*Regifugium*) i 14. ožujka (*Equirria*), sve svetkovine padaju u neparan dan: *Numero deus impare gaudet* (»Bog se raduje neparnom broju«, Verg. ecl. 8, 75). U sljedećoj tablici nalazi se na prvome mjestu datum, zatim naziv svetkovine te na trećem mjestu oznaka kojem je božanstvu svetkovina posvećena. Počinje se mjesecom ožujkom jer je u početku rimska godina počinjala 1. ožujka.

Stare rimske javne svetkovine

Datum	Svetkovina	Božanstvo
14. ožujka	<i>Equirria</i>	Mart
17. ožujka	<i>Agonium Martis</i>	Mart
17. ožujka	<i>Liberalia</i>	Liber
19. ožujka	<i>Quinquatrus</i>	Mart
23. ožujka	<i>Tubilustrium</i>	Mart
15. travnja	<i>Fordicidia</i>	Telura
19. travnja	<i>Cerialia</i>	Cerera
21. travnja	<i>Parilia</i>	Pala
23. travnja	<i>Vinalia priora</i>	Jupiter
25. travnja	<i>Robigalia</i>	Robigo
9., 11. i 13. svibnja	<i>Lemuria</i>	Lemuri
21. svibnja	<i>Agonium</i>	Vejovis
23. svibnja	<i>Tubilustrium</i>	Mart
1. lipnja	<i>Carnaria</i>	Karna
9. lipnja	<i>Vestalia</i>	Vesta
11. lipnja	<i>Matralia</i>	Mater Matuta
5. srpnja	<i>Poplifugia</i>	Jupiter (?)

7. srpnja	<i>Nonae Caprotinae</i>	Junona
19. i 21. srpnja	<i>Lucaria</i>	?
23. srpnja	<i>Neptunalia</i>	Neptun
25. srpnja	<i>Furrinalia</i>	Furina
17. kolovoza	<i>Portunalia</i>	Portun
19. kolovoza	<i>Vinalia rustica</i>	Jupiter
21. kolovoza	<i>Consualia</i>	Konzo
23. kolovoza	<i>Volcanalia</i>	Vulkan
25. kolovoza	<i>Opiconsivia</i>	Opa
27. kolovoza	<i>Volturnalia</i>	Volturno
11. listopada	<i>Meditrinalia</i>	Jupiter (Meditrina?)
13. listopada	<i>Fontinalia</i>	Font
15. listopada	<i>Equus October</i>	Mart
19. listopada	<i>Armilustrium</i>	Mart
11. prosinca	<i>Agonium</i>	Sol Indiges
15. prosinca	<i>Consualia</i>	Konzo
17. prosinca	<i>Saturnalia</i>	Saturn
19. prosinca	<i>Opalia</i>	Opa
21. prosinca	<i>Divalia</i>	Diva Angerona
23. prosinca	<i>Larentalia</i>	Aka Larencija
9. siječnja	<i>Agonium</i>	Jan
11. i 15. siječnja	<i>Carmentalia</i>	Karmenta
15. veljače	<i>Lupercalia</i>	Luperko = Faun
17. veljače	<i>Quirinalia</i>	Kvirin
21. veljače	<i>Feralia</i>	Di Manes
23. veljače	<i>Terminalia</i>	Termin
24. veljače	<i>Regifugium</i>	Jupiter (?)
27. veljače	<i>Equirria</i>	Mart

¹² K. Bartels—L. Huber (Redaktion), *Lexikon der Alten Welt*, Artemis Verlag, Zürich und München, 1990, Bd. 1, S. 963.